

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette

•

Czibula Katalin

Demeter Júlia

Pintér Márta Zsuzsanna

Partium Kiadó – Protea Egyesület – *reciti*

Budapest • Nagyvárad
2013

A kötet megjelenését az OTKA 83599. számú programja,
a Partiumi Keresztény Egyetem és
a Lectio Kulturális Egyesület támogatta.

A borító a *Kilianus* (Kolozsvár, 1767) című színlap felhasználásával készült
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, Győr, G. XXIII. 2. 11. 58.

Fotó: Medgyesy S. Norbert

Szerkesztette:

Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a *reciti* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

OMAGIU. Kilián István

Szín – játék – költészet: tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István
tiszteletére / szerkesztette: Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta
Zsuzsanna. - Oradea: Partium; Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2013
ISBN 978-606-8156-45-3; ISBN 978-963-7341-95-3

I. Czibula, Katalin (ed.)

II. Demeter, Júlia (ed.)

III. Pintér, Márta Zsuzsanna (ed.)

008

ISBN 978-606-8156-45-3

ISBN 978-963-7341-95-3

Kiadja a Partium Kiadó, a Protea Kulturális Egyesület és a *reciti*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Bánffi-Benedek Andrea

Tördelte: Hegedüs Béla

SZIRÁKI SZILVIA

A kolozsvári Ként kapáló szövegváltozatai

1971-ben került elő a Székesfehérvári Püspöki Levéltárból hat, a 18. század második feléből származó, korábban nem publikált kéziratos iskolai színjáték.¹ A drámákat Sulyok János Ignác, a levéltár akkori vezetője ajánlotta Kilián István figyelmébe, aki 1976-ban a Fejér Megyei Történeti Évkönyvben megjelent tanulmányában² ismertette azokat.

Az egyik magyar nyelvű kéziratos dráma a *Ként kapáló. Nemzetes Kéncs Demeter Uram. Mulattságos játék* címet viseli. A dráma előadásának, keletkezésének körülményeire utaló adat a kéziratban nem szerepel, ám Kilián István 1973-as megjelent tanulmányában³ bizonyította, hogy 1767. február 26-án Sárospatakon a jezsuita iskolában bemutatták. Varga Imre úgy véli, a Sárospatakon előadott szöveg nem a ma ismert szövegek valamelyike, ő a vígjáték három teljes és egy csonka kéziratos másolatáról tud:

1. A gyulafehérvári drámagyűjteményben,⁴ ennek szövegét közli Varga Imre a Jezuista iskoladrámák⁵ című kötetben. Itt a szöveg után *Finis* záradék és az O.A.M.D.G. et V.M.H. betűrövidítések olvashatók, feloldásuk: Omnia Ad Majorem Dei Gloriam et Virginis Mariae Honorem. A hetedik kimenetel után énekelt dalbetét, a „parasztok éneke” következik, aztán a – valószínűleg az előadást befejező – másik ária, és a játékot tekintő püspök két strófás köszöntése. A másoló a kézirat elején levő szereposztásból kihagyta az egyik szereplő – Buxi – nevét, és karakterét tévesen az előzőhöz kapcsolta.

2. Jelzet nélküli iskoladráma-füzetben Székesfehérváron, a Püspöki Levéltárban (ezt említettük fentebb). Ugyanolyan terjedelmű, mint a gyulafehérvári, a szöveg után, az áriák előtt: „Finis coronat Opus” és két sor latin vers olvasható:

Et Haec caedant ad DEI ter Optimi, Maximi que Magnam GLORIAM
Atque Beatae, sine labe conceptae MARIAE Virginis HONOREM.

¹ Ként kapáló. Nemzetes Kéncs Demeter Uram. Mulattságos játék; Sanctus Stephanus Rex Hungariae; Imre és Konrád Esztoráz; Clementia Davidis erga Semei; Boldisár király; Xumus.

² KILIÁN István, *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században = Fejér Megyei Történeti Évkönyv 10.*, Székesfehérvár, 1976, 201–305.

³ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon = Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII*, Miskolc, 1973, 129–186.

⁴ Gyulafehérvár, Batthyány-könyvtár. MSS K5V20. 63. 7. sz.

⁵ *Jezuista iskoladrámák: (Ismeretlen szerzők) Programok, színlapok, RMDE XVIII. század 4/2*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai – Argumentum, 1995, 353–390.

3. A Czuczor Gergely után maradt drámapaszétatok másodík füzetében,⁶ mely viszont nem tartalmazza az előbbi kettőben említett szöveg utáni verseket. Címe: *Kints Kapáló Nemzetes Kints Demeter Uram Multságos Játék*.

4. A csonka szöveg a zirci drámakötetben található.⁷ Címe: *Kincs kapáló Nemzetes Kincs asó Demeter Úr. Multságos játék*, és a 19. században keletkezett. A kilencedik kimenetel elejéig⁸ tart, ami a teljes drámának alig több mint harmada, s az előző háromtól sokban eltér, több változtatást is tartalmaz. Néhány szereplőt átkeresztel, Kálmán helyett Menyhért, Konrád helyett Maksus olvasható, a négy paraszt helyett három kapás szerepel. A negyedik kimenetelben Demeter Úr által említett neveket is megváltoztatja, Füst Faragó Gyurka Pipánder lesz, Bundás Gáspár Bundatsek Gazsi, Pépa Vakaró Kozma uram pedig Vitézljő Kortyáncz Péter. Módosítja Andor megjegyzését a hetedik kimenetelben: „égy kis Csiki túró s' égy ital fenyővíz béli emberségűnkét tsak meg mutattjuk” mondasban „egy gömböcz, egy-két véres hurka, egy ital lőre” olvasható.⁹ Fitodi bevezetőjét sok változtatással közli, s hiányoznak belőle a Bányabükk és Szopor helységnevek.¹⁰ „Mindez arra vall, hogy a zirci drámagyűjteménybe másolt játék messzire került az eredetitől.”¹¹ – írja Varga Imre. Nyilvánvaló, hogy abban a közegben, amelyben ez a drámatörédék keletkezett, nem voltak értelmezhetőek ezek a mondasok, és a módosított nevek multságosabbnak hatottak, mint az eredetiek.

Összegezve az eddig elmondottakat, látható, hogy a három teljes forrás lényegében azonos szöveget tartalmaz – Varga Imre szerint egyik sem másolata a másíknak –, s ezek „Híven megőrizték azonban az ismeretlen ősforrás szöveghagyományait.”¹² A negyedik, csonka változat pedig a történet tekintetében azonos, de néhány helyen a szöveget megrövidíti, átstilizálja, szerkezetileg is változtatja a másoló, javítja, egyszerűsíti vagy értelmezi kora és környezete számára.¹³

⁶ Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár Kézirattára BK 188/I. 12.

⁷ Veszprém Megyei Levéltár XII. 527–554. l.

⁸ A 259. sorral megszakad. Varga Imre szövegközlése feltünteti a sorok számát, eszerint a teljes szöveg 667 sor.

⁹ KILIÁN, 1973, 169.; *Jezsuita iskoladrámák*, 363, 391.

¹⁰ 1. kimenetel, Fitodi: „Ideje már, hogy a mit eddig főztem, azt ma kitálaljam; régen kotlik az eszem, de ma van a napja, hogy meg fiadzik.” „Ugy nizzen a szemembe, hogy meg tanított, miként kell a pusza várban Kincset kapálni.” „Nemzetes Kints Kapáló Urammal meg rugdaltattya ma Fitodi a Bordát.” „Buxsi major gazda Uramnakis lesz fontani szösze.” „Sok tormát tört az órom alá, de én ma söt török a hátán” „Ez a pusza vár, az a Tárház, a hova ő kemek Üres Zsákkal sietnek, hogy a Darius kincset el kaparítsák, ... de ha élek, nem kopik a körmök a pénz olvasásban.” „Az utat el nem vétheti, hiszen egyetlen egy és igyenes, sehol ki nem tér.” *Jezsuita iskoladrámák* 363, 391. – 1. kimenetel, Fitodi: „Ideje már, hogy a' mit régen főzők, ma kitáloljam,” „Meg tanullya, hogy kell a' pusza Várba kincset kapálni” „Fogadom, négy nyüstös bordába fogja Nemzetes Demeter Kéncs kapáló Uramot” „de Buxi major Gazda Uramnak is része lesz a zsusa lében; sok tormát tört az orrom alá, de ígérem, hogy nem a' Bányabükki kupával mérem vissza a' vén szotyornak” „Ez az a' derék pusza vár, a' hová őkemek Roka úgetéssel sietnek, hogy a' Darius kincset ki-kapállják. De én csak úgy vélekedem ... meg nem üti ma tárgyát ügyekezetek.” „Az utat el nem-vesztheti, hiszem égy, és égyenes a' szoporba”. KILIÁN, 1973, 164.

¹¹ *Jezsuita iskoladrámák*, 391.

¹² *Uo.*, 391.

¹³ *Uo.*, 390–393.

*Ként Kapáló Nemzetes Kéncs Demeter Uram*¹⁴

A szövegvariánsok és másolatok is bizonyítják, hogy népszerű és elterjedt drámáról van szó, és kétségtelen, hogy Erdélyben keletkezett, amit megerősít az erdélyi helynevek, szavak, szólásmondások bőséges előfordulása. Erdélyben a jezsuita iskolai színjátszás Nagyváradon, Kolozsváron és Gyulafehérváron virágzott, és ismerjük a Gyulafehérvári Drámagyűjteményt, amely drámánkat is magában foglalja. Így tehát a három város valamelyike lehet a darab keletkezési helye. Néhány erdélyi településnév is előfordul a drámában, Bányabükk,¹⁵ Szopor¹⁶, Enyed¹⁷, Monostor¹⁸, továbbá nem kizárt, hogy a Fitodi¹⁹ szerepnév is erdélyi helységnevet jelöl. A darab ízes nyelvezete, a szólások, szófordulatok, például az „ég benne a' kéncsnek kívánsága, mint az Enyedi Asszonyba a' Pálinka” mondás, vagy a már említett „Csiki tűrő s' égy ital fenővíz” is a dráma erdélyi keletkezését és a szerző erdélyi származását bizonyítják. A szövegben előforduló helységnevek inkább a kolozsvári keletkezés mellett szólnak.

Keletkezési idejét 1767 – ismert előadása – elé és 1698 után kell tennünk, mivel Demeter Úr azzal érvel Buxinak a Pusztá Várban elrejtett kincs valóságáról, hogy 1698-ban Pépa vakaró Kozma Uram arannyá váló szenet talált ott.²⁰

„Mint hogy azonban az iskolai színjátszás magyar nyelvűvé válásáról, tematikájának profanizálásáról csak a XVIII. század második felétől beszélhetünk, ezért aligha tartjuk valószínűnek, hogy a komédia 1750 előtt keletkezett volna,²¹ tehát keletkezését a 18. század közepére tehetjük.

¹⁴ Jelzet nélküli iskoladráma-füzetben Székesfehérváron a Püspöki Levéltárban, közölte KILIÁN, 1973, 129–186. A továbbiakban: *Ként Kapáló*

¹⁵ Fitodi mondja Buxiról: „sok tormát törtt az orrom alá, de ígérem, hogy nem a' Bányabükki kupával mértem vissza a' vén szotyornak.” Bányabükk: Kolozs megyei község, mai neve: Vâlcele. *Ként Kapáló*, 164.

¹⁶ Fitodi mondja Kálmánról: „Az utat el nem-vesztheti, hiszem égy, és égyenes a' szoporba”. A töredékes szöveg kihagyja. Szopor: Kolozs megyei község, később Mezőszopor nevet vette fel, mai neve: Sopor de Câmpie. *Uo.*, 164.

¹⁷ Fitodi Demeterről: „ég benne a' kéncsnek kívánsága, mint az Enyedi Asszonyba a' Pálinka”. Nagyenyed: Fehér megyei város, mai neve: Aiud. *Uo.*, 172.

¹⁸ Buxi a remetéről: „hogy a' Monostori csűrön fellyül légyen temetése”. Monostor: Kolozsmo-nostor, ma Kolozsvár egyik kerülete. *Uo.*, 177.

¹⁹ A főszereplő neve; Fitód: falu Hargita megyében, közigazgatásilag Csíkszentkirályhoz tartozik, mai neve: Fitod (Csíkszeredától délre a Fitód és a Hosszúaszó-patakok völgyében a Nagysomlyó déli lábánál fekszik. Neve népies magyarázat szerint neve abból ered, hogy a Hosszúaszóban lakó fiak egyre lejjebb „tódtak”, azaz építkeztek.)

²⁰ „In Anno 1698. Ezt a' Várat ell járván, égy haszontalan rakás holt szénre akada vitéz Pápa vakaró kozma Uram fel vészen abból édgjet, haza érkeznén, ki veszi azt a' zsebéből, s' láttya, hogy a' holt szén arannyá vált, látván ezt, őszve gyűjti tseléggjit, nagy siettséggel, vissza tér a' várba, hogy a' szenet mind fel szedgye, de már semmit sem talála.” *Uo.*, 167.

²¹ KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*, 146.

A dráma témaalapja az Európa szerte ismert kincskereső mese, ám Kilián István kétséget kizáróan bizonyította, hogy a darab eredeti munka.²²

A kincsmesék cselekménye és jellemző jegyei megtalálhatók a darabban, de nem ritkán ironikusan. Például a háború miatt várba vagy egyéb helyre elrejtett kincsről ezt mondják a szereplők:

Ezt a' Várat hajdon Duzs gazdag emberek lakták, meg szálván azt az ellenség, tüzzel, vassal, utolsó romlással fenyegette, ilyen állapotban bizony nem hatták a' pénzt az ágy alatt heverni, hanem elébb állították az ellenség orra elől, s' kétség kívül a' földbe elásták. ... Innet gondolom, hogj nem más okra nézve hánta kardra a' föld népet, s pusztította el a várat az ellenség, hanem hogj a' pénzt fel nem markolhatta. A vár lakossi sem nyelték el a' pénzt, az ellenség-sem emelte ell réá nem akadhatván; tehát nyilván valo a' következés, a' pénz a' föld alatt vagyon.²³

A kincset viszont csak nehezen és nem akárki szerezheti meg.

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a darabot, a szórakoztató történeten túl felfedezhetjük a rejtett komikumot, az iróniát és kritikát is, az ismeretlen szerző kétségkívül tehetséggel és fantáziával volt megáldva.

Már a dráma címe – *ként kapáló* – sokat sejtet. A *ként* szó jelentheti a kincset, melynek megszerzése köré szövődik a cselekmény, a *kínt*, amellyel ez a kaland jár Demeter Úr számára, és a *ként* (amely a robbanószerek egyik alapanyaga²⁴), és amelynek a sárga színe a hamis arany, vagy akár a kincskeresés „hamisságának” kifejezése is lehet.

A drámában szereplő nevekkel is játszik a szerző, a Nemzetes Kéncs Demeter Úr név félreérthetetlenül mutatja a mű témáját és a főszereplő kapzsiságát, a Pusztai Vár elnevezés már utal a kincskeresés sikertelen kimenetelére, a negyedik kimenetelben elhangzó nevek: Füst faragó Gyurka, vitézlő Pépa vakaró Kozma, (melyeket úgy említ Demeter úr, mintha mindenki számára jól ismert, hírneves személyekről beszélne), amellet, hogy nagyon mulatságosak, a haszontalan, megfoghatatlan, hiábavaló dologra is utalnak. Nem kevésbé megmosolyogtató a Harisnya Andor, Tilos Bancsi, Csákó Peti, Farmatring Gáspár, vagy a Bugyorádi név is.

A cselekményt is mesterien alakítja a szerző és tovább fokozza a hatást Demeter és Buxi kísértetről szóló, illetve a varázsigét gyakorló párbeszédének betoldásával.²⁵

²² „Úgy tűnik tehát, hogy nem fordítás, nem is valamiféle travesztia, nem a maga korában közismert darabok kompilációja, hanem eredeti munka.” KILIÁN István, *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon*, 146.

²³ Demeter Buxinak. *Ként Kapáló*, 166.

²⁴ Demeter és Buxi azt a látszatot keltik a parasztok előtt, hogy robbanószert akarnak gyártani, ezért fogadták fel őket salétromot ásni. Buxi el is magyarázza nekik, hogy abból csinálják a puskaport. – Demeter Buxinak: „azt mondom nekik (a kapásoknak), hogj tsak salitromot akarunk ásattatni” – Andor: „Örömet meg látom, mitsoda gyükér az a salitrom.” – Buxi Andornak: „Nem gyükér az jó jámbor, nem hanem feje föld, a' mely igen könnyen meg gyul, abból tsinállyák a puskaport.” *Uo.*, 167–168. (A kálium-nitrát (KNO₃) vagy kálisalétrom a salétromsav sója, fehér, szilárd anyag, fekete lőpor előállítására használják; a robbanószerek általában ként is tartalmaznak.)

²⁵ *Uo.*, 69–170. 174–175. A „Hát ha éppenségesen úgy vagyon a' dolog” mondat, mint „varázsigé” ebben a párbeszédben nyeri el igazi értelmét.

Társadalomkritika is megjelenik a drámában,²⁶ a szereplők tipikus személyiségjegyeket, viselkedésmintákat formálnak meg és karikíroznak ki.

A dráma központi és félreérthetetlen üzenete a fősvénység megszegényítése-megszégyenítése, ám emellett figyelmünket egy másik, ezzel szorosan összefüggő magatartásra is ráirányítja. A dráma legtöbb szereplője roppantul babonás, félnek a „késértő Lelkektől” – akiknek létezését a darab tényként kezeli –, a „garbonczás lámpástól”, „garbonczás Deákoktól”. „Mert a’ keresztény tsak nem mind fősvény”²⁷ mondat éppen ezért kettős jelentésű: éppen azok a legfősvényebbek és legbabonásabbak, akiknek keresztényi hittel, önzetlen adakozással kellene élniük. Legfőképpen Demeter alakja példázza a pogány módra gondolkodó és élő „keresztény” ember magatartását, amit jól összefoglal ez a mondata:

A pogány szokások, hiedelmek keresztény köntösbe bújtatott megnyilvánulását jól példázza Buxi „kifordított” megjegyzése is: „Mitsoda? Semminek tartotta a’ Látást! No annak az embernek nem kereszténynek, hanem hitetlen Pogánynak kellett lenni.”²⁸ A dráma tanulságát a darab végéhez fűzött párbeszédben Szócs és Andor foglalja össze, éppen az a két szereplő, aki a legostobábbnak mutatkozott a darab folyamán.

Az igazi bolondság, butaság az, ha az ember önmagát csapja be: „Magunk magunkot meg tsalni e’ volna esztelenség!” Ezáltal a darab „legokosabb” szereplői, Demeter és Buxi máris együgyüekké válnak, Szócs és Andor pedig kezdenek „okosodni” a nézők szemében.

Bolond az az ember, aki elrejtett kincs megtalálásától, gazdagságtól, bármilyen anyagi dologtól várja és teszi függővé „megokosodását”, élete jobbra fordulását, a boldogságát.

Hogy bolond a’ világ abba hiba nincs
tsak ásson majd eszet meg adgya a’ kéncs.

Az okosság – vagy annak hiánya – gyakran előkerül a drámában, az okosság nem csupán a nagyravágyástól mentes, megbékélt – „csendes” – élet, hanem a józan gondolkodás és az üdvösség keresése: „Ez az én mai Esetem ennek utánna Engemet okosabbá tészen; soha többé olly haszontalan gondolatoknak helyt nem adok. En már erről a’ helyről, a’ melly Engemet rutul meg gyalázott ugyan, de égyszer s’ mind üdvösséget adott; Ennek utánna tsendesebben élek, mert te Engem Oh! Pusztá Vár! Oh kintses pincze! Drága szép okosságra hoztál.”²⁹

Noha a darab profán témájú, nyilvánvaló keresztényetikai üzenettel bír. A világi gondolkodás, a boldogság világi módon történő keresése, a gazdagság iránti vágy hamis voltára hívja fel a figyelmet. A dráma kulcsfigurája Fitodi, ő terveli ki a megleckéztetést, mesterien mozgatja a szálakat, de úgy, hogy mindez Demeter előtt mindvégig rejtve marad. Személye, nézőpontja, szavai a szerző véleményét tükrözik.

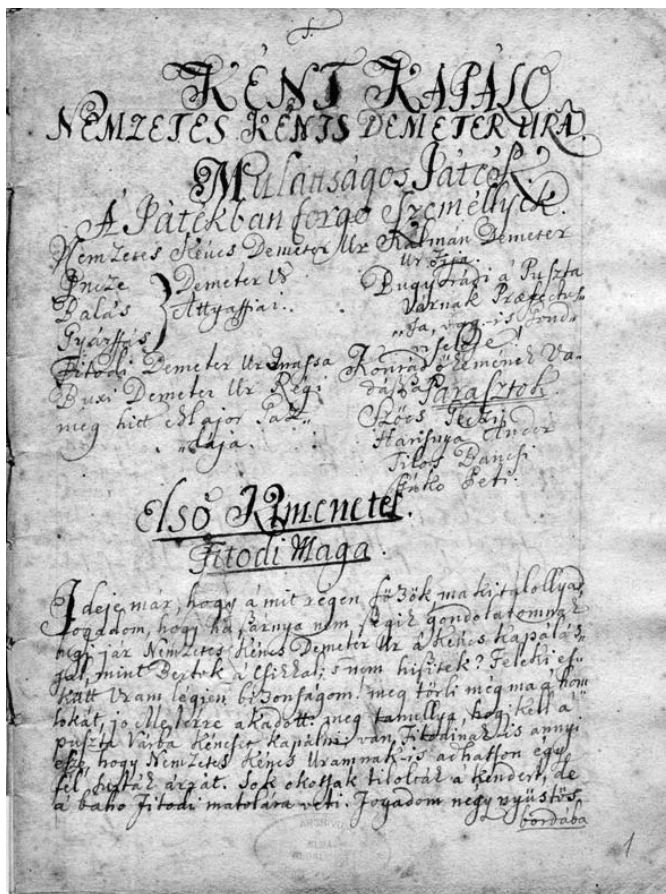
A *Ként kapáló* szövegét talán valamelyik jezsuita tanár hozhatta Székesfehérvárra, Kilián István a fehérvári előadását illetően megjegyzi: „Nem lehetett kideríteni, hogy

²⁶ Fősvény és öntelt földesúr, hízlegő, pénzsóvár szolga, ravasz szolga, pénzért bármire kész emberek különböző társadalmi rétegekből, stb. Lásd erről: KILIÁN István, *Iskoladráma és társadalomkritika*, Vigilia, 1985, 8. sz. 609–616.

²⁷ *Aria Prima*, Uo., 180.

²⁸ Buxi Demeternek. Uo., 167.

²⁹ Uo., 179.

A székesfehérvári drámakézirat címlapja

a komédiát a fehérvári diákok bemutatták-e, színre kerülése azonban valószínű, hiszen egyébként miért került volna a kézirat ebbe a városba.”³⁰

A mai ciszterci diákok számára is fontosak a hagyományok, ezért döntöttünk úgy az osztályommal – Kilián tanár úr ösztönzésére –, hogy bemutadjuk a *Ként kapáló* c. iskolai színjátékot, amelynek én voltam a rendezője. 2009. június 4-én Kolozsváron volt az első előadás, a második pedig 2010. május 7-én, immár itthon. Így kétszázötven év után újra (vagy először?) színre kerülhetett iskolánk falai között ez a Székesfehérváron őrzött régi szöveg.

³⁰ KILIÁN, 1976, 201.